

Hedendom och kristendom i synen på det övernaturliga

Ärade kustos, ärade opponent, ärade åhörare.*

Den fråga jag skall behandla idag kan te sig lite märklig: *var trollen hedniska i den äldre svenska folkliga traditionen i Finland?* Liksom i många andra traditioner i Europa, betraktades övernaturliga väsen hos oss som uteslutna ur den kristna, och därmed mänskliga, gemenskapen. I berättelserna förfasade sig trollen varje gång en ny kyrka byggdes i landskapet, och tog sitt pick och pack och flyttade till ett lugnare hörn av världen. Andra övernaturliga väsen trakasserades av människor för att de drömde om att komma till himlen efter Domedagen — det gick ju bara inte för sig — och man menade till och med att de övernaturliga väsendena var Lucifers fallna änglar, eller avkomma till dessa. Såsom väsendena framträder i folktrons texter var trollen och deras gelikar om än inte fullständigt hedniska, så åtminstone utanför de utvaldas skara.

I den tidiga skandinaviska och europeiska folktrorforskningen ansågs de övernaturliga väsendena vara förkristna gestalter, som demoniserats vid kristendomens införande. Den rika isländska medeltidslitteraturens många berättelser om övernaturliga varelser användes för att belysa denna demoniseringsprocess. Senare blev också den finlandssvenska folktron nyckeln till förståelsen av vår förkristna religion. Den ansågs innehålla fornnordiska pärlor, som

visserligen nöts med tiden, men som ändå hade sitt ursprung i ett sedermera bortglömt förflutet. Forskarna ansåg att folktron utgjorde rester av det förgångna, som kunde belysa det som inte fanns bevarat i vanliga historiska och litterära källor (*Hembygden* 1910:149; *Nyland* 1887:vii-viii; Thurman 1891:104-105). Ur forskningspionjäreernas perspektiv var trollen sålunda hedniska, och detta var en direkt förutsättning för deras arbete.

Idag är man inom folkloristiken på finlandssvenskt håll inte lika intresserad av att återskapa en förkristen kultur på basen av 1800-talets och det tidiga 1900-talets upptecknade folktromaterial. Detta har öppnat för nya tolkningar av traditionerna om övernaturliga väsen. Nordiska forskare har närmat sig folktron ur många olika synvinklar: Man har till exempel undersökt hur den påverkas av det ekonomiska och ekologiska sammanhang den finns i (Granberg 1935). Man har betraktat den ur ett kvinnovetenskapligt perspektiv (Raudvere 1993), och man har anlagt psykologiska infallsvinklar (Wolf-Knuts 1991), liksom strukturalistiska (Stattin 1992). Mitt eget bidrag till forskningen bygger på litteraturvetenskapliga teorier, som jag själv och andra har anpassat till folkloristiken (Asplund Ingemark 2004).

Det material jag använder samlades alltså in kring förra sekelskiftet, och det kom till under speciella omständigheter. Under 1800-talets förra hälft upptäcktes ju den finska folkdiktningen, en upptäckt

* Författarens lectio praecursoria 28.1.2005.

som slutligen resulterade i publiceringen av Elias Lönnrots *Kalevala*, och i framväxten av folkloristiken som vetenskap. Till en början koncentrerade man sig uteslutande på den finska folkloren, även på svenskt håll, och det dröjde nästan ett halvsekel innan man började intressera sig för de svenskspråkigas folklore i Finland. När insamlingen och dokumentationen av den finlandssvenska folkloren väl kom igång, fungerade de som ett sätt att påvisa den svenska kulturens betydelse i Finland (Steinby 1985:14-18). Vid denna tid var det politiska läget oroligt, dels på grund av de ryska myndigheternas försök att stärka greppet om Finland, dels på grund av meningsskiljaktigheterna mellan de svensk-sinnade och de finsksinnade.

Vid insamlingen av folkloren fanns det således en viss politisk ideologi i bakgrunden, och man hade en bestämd uppfattning om vad som var viktigt att notera under fältarbetet (*Förhandlingar* 1887:101-106). De krav vi idag ställer på den kringinformation som bör åtfölja en folkloristisk uppteckning är inte desamma som ställdes då. Idag är man mycket noga med att precisera i vilket sammanhang folkloren framförs, och vilken roll insamlaren själv spelar i insamlingssituationen. Man vill komma åt folkloren som ett uppträdande, någonting som framförs med skicklighet: det vi kallar performans (Bauman 1984). Kring förra sekelskiftet var man mer intresserad av folklorens geografiska utbredning och dess ursprung – man såg folkloren som *text*, som vandrade från land till land och från mun till mun (Fine 1994:28-30; Honko 1998). Under denna tid hade man förstås inte heller de tekniska möjligheter vi har idag att dokumentera alla möjliga aspekter av en sagesmans uppträdande. Folkloren måste då upptecknas för hand, helst på dialekt, vilket inte var så lätt utan de bandspelare och videokameror vi har till vårt förfogande idag.

Det här innebär att vi saknar en hel del information om hur till exempel en sagoberättare framförde sin berättelse (här använder jag "han", men det kunde lika gärna ha varit en "hon"): vilka ord valde han att lägga betoningen på, och vad betyder det för tolkningen av berättelsen? Skrattade han under berättandets gång, och varför? Gestikulerade han, och hur förhöll han sig till publiken? Vilken publik hade han?

Denna typ av frågor kan vi sällan besvara med utgångspunkt i det äldre folklorematerialet. Däremot så *är* det möjligt att koppla den till större sammanhang. Forskarna har länge försökt förstå den äldre folkloren i förhållande till den samtida politiska och ekonomiska historien, och även till bildningshistorien (se t. ex. Herranen 1995; Holbek 1995; Wolf-Knuts 1991). Jag vill lägga till den religiösa bakgrunden som ett viktigt element i förståelsen av 1800-talets folklore.

Forskarna har naturligtvis även tidigare uppmärksammat religionens inflytande på folktron, men det har ofta funnits en tendens att betrakta religion och folktro som varandras motsatser på något plan. Vissa folkliga föreställningar har ansetts vara frikopplade från kristna dogmer, medan andra har uppfattats som tydligt influerade av kristendomen (Granberg 1971). I min avhandling har jag försökt ta ett lite annorlunda grepp på problematiken. Jag har sålunda undersökt hur berättelser om troll anknyter till bibliska texter, och jag menar att de gamla berättelserna om troll också hade kristna förebilder, även om det inte alltid märks på ytan.

Ett mycket tydligt exempel på detta är hur trollets övernaturliga värld beskrivs i en del berättelser. 1800-talets människor levde ju i en tidvis knapp och hård tillvaro, inte minst med tanke på missväxt- och svältperioderna, och de visste vad det innebar att arbeta i sitt anletes svett för att få sitt dagliga bröd. Unga flickor som rövats

bort och förts till trollets värld upplever däremot en fantastisk tid: i sin vanliga, dagliga tillvaro slet de med att valla kor, och hade inte annat än trasor att klä sig i, men hos trollet får de äta gott utan motprestation, och kläs i vackra kläder. De behöver inte bekymra sig om någonting, och lever i ett oskuldsfullt tillstånd som närmast kan liknas vid människans villkor i Edens lustgård (SLS 28, 3:69-70; SLS 324:299; *Hembygden* 1916:62-63).

Flickorna känner igen Guds ord vid fördrivningen ur Paradiset: *...förbannad skall marken vara för din skull. Med möda skall du hämta din näring från den så länge du lever, törne och tistel skall den ge dig. Du skall äta av växterna på marken, du skall slita för ditt bröd i ditt anletes svett tills du vänder åter till jorden* (1 Mos. 3:17-19). Detta är den värld de känner igen som sin egen, medan trollets värld är själva motsatsen, ett paradiset.

När Adam och Eva åt av äpplet från kunskapens träd, fick de för första gången upp ögonen för vad som var gott och ont, rätt och fel. Flickorna i trollens värld verkar ibland ha återgått till det ursprungliga tillståndet, då de förlorar greppet om den mänskliga verkligheten. De minns inte ens att de är kristna, och blir påmind om det först när de råkar få höra socknens kyrkklockor ringa. En sådan oskuldsfullhet är naturligtvis inte helt av godo, och det är därför nödvändigt att flickorna återförs till den mänskliga sfären, att de åter blir igenkända som människor. Medan de är i trollens våld känner deras familj och grannar nämligen inte igen dem då de ser dem, och igenkännandet är en viktig bekräftelse på att de lösgjorts från trollens förtrollning.

Man kan säga att trollets underbara värld är ambivalent: dels är den paradisisk, och representerar en återgång till människans syndfria tillstånd före syndafallet, dels är den icke-kristen, och fjärmar människan från Gud. Den övernaturliga världen lånar

drag från det kristna paradiset, men är samtidigt en helt egen och annorlunda värld.

I vilken mån var då de som berättade om trollets värld medvetna om att de formade den efter Bibelns framställning av Edens lustgård? Det är förstås svårt att säga. Vi bör dock tänka på att bibelkunskapen under det sena 1800-talet och början av 1900-talet var god. Väckelserörelserna var starka i stora delar av landet, och Bibelns berättelser kom individen till mötes i många olika sammanhang: i predikan, väckelsemöten, privat bibelläsning, söndagsskolan, konfirmationsundervisning, husförhör, skolans bibliska historia, och förmodligen även i privata samtal (Näsman 1979:45-46, 64-67, 75-76; Wolf-Knuts 1991:42; Åkerblom 1963:158, 262-266; jfr Pleijel 1967). Jag tror att man eventuellt kan ha varit mer medveten om hur bibeltexter influerade andra berättelser än vad vi är idag, då vi inte längre kan våra bibliska berättelser lika väl. Fast idag är de bibliska berättelsernas uppbyggnad och motiv ändå en så självklar del av vårt kulturarv att vi inte alltid reflekterar över det. Det här kan också stämma in på äldre tiders förhållningssätt till Bibelns berättelser.

De här likheterna i uppbyggnaden av folkliga och bibliska berättelser tyder på att det finns ett vedertaget sätt att tala om övernaturliga makter, oberoende av om de råkar tillhöra folktrons eller kristendomens sfär. I det här sammanhanget ter sig därför skillnaden mellan det gamla motsatsparet officiell religion och folketro betydligt mindre än man i förstone skulle kunna tro. Likheterna visar också att kristendomen och folktron har varit så nära förknippade med varandra i människors medvetanden, och på ett så naturligt sätt, att vi som forskare måste vara lika medvetna om att dessa kopplingar har existerat. Vi måste också vara beredda att undersöka hur de påverkar vårt eget forskningsmaterial, vilket det än må vara. Jag tror att det här inte bara

gäller berättelser om troll, eller ens endast folktröberättelser, utan att folktraditionen i stort i hög grad har påverkats av kristendomen på sätt som inte alltid är uppenbara.

KÄLLFÖRTECKNING

Oppublicerade källor

Helsingfors

Svenska litteratursällskapet i Finland Folkkultursarkiv

SLS 28

SLS 324

Litteratur

- Asplund Ingemark, Camilla, 2004. *The Genre of Trolls: The Case of a Finland-Swedish Folk Belief Tradition*. Åbo Akademi University Press, Åbo.
- Bauman, Richard, 1984. *Verbal Art as Performance*. Waveland Press, Prospect Heights, Illinois.
- Fine, Elizabeth C., 1994. *The Folklore Text From Performance to Print*. Indiana University Press, Bloomington & Indianapolis.
- Förhandlingar 1887. Förhandlingar och uppsatser 3*. Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors.
- Granberg, Gunnar, 1935. *Sogsrådet i yngre nordisk folktradition*. Gustav Adolfs Akademien, Uppsala.
- Granberg, Gunnar, 1971. "Kyrkan och folktron". *Folkdikt och folktro*. Gleerups, Lund.
- Hembygden 1910, 1916*.
- Herranen, Gun, 1995. "Samhället i sagan". *Sagorna finns överallt: Perspektiv på folksagan i samhället*. Carlsson Bokförlag & Nordiska institutet för folkdiktning, Stockholm.
- Holbek, Bengt, 1995. "Om tolkning av sagor". *Sagorna finns överallt: Perspektiv på folksagan i samhället*. Carlsson Bokförlag & Nordiska institutet för folkdiktning, Stockholm.
- Honko, Lauri, 1998. "Att synliggöra textualiseringsprocessen". *Tradisjonen 1998*:1.
- Nyländ 1887. Nyländska afdelningen*, Helsingfors.
- Näsman, Nils, 1979. "Det religiösa livet". *Svenska Österbottens historia 2*. Svenska Österbottens landskapsförbund, Vasa.
- Pleijel, Hilding, 1967. "Bibeln – en svensk folkbok?". *Våra äldsta folkböcker*. Gleerups, Lund.
- Raudvere, Catharina, 1993. *Föreställningar om maran i nordisk folktro*. Religionsvetenskapliga avdelningen vid Lunds universitet, Lund.
- Stattin, Jochum, 1992. *Näcken: Spelman eller gränsvakt?* Carlsson Bokförlag, Stockholm.
- Steinby, Torsten, 1985. *Forskning och vitterhet 1*. Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors.
- Thurman, Janne, 1891. "Några hednaminnen i pargasbons folkdiktning". *Kalender utgifven af Svenska folkskolans vänner 1891*. Svenska folkskolans vänner, Helsingfors.
- Wolf-Knuts, Ulrika, 1991. *Människan och djävulen: En studie kring form, motiv och funktion i folklig tradition*. Åbo Akademis förlag, Åbo.
- Åkerblom, Bror, 1963. *Vörå sockens historia 2*. Vörå kommuns förlag, Vörå.

SUMMARY

The article "Paganism and Christianity in Views of the Supernatural", which was delivered as a *lectio* at the defence of my doctoral dissertation in January 2005, briefly explores the history of research on the supernatural by scrutinising the role of pagan religion and Christianity in the explication of folk belief. The pioneers of folklore research tended to emphasise the pagan roots of folk belief, styling it as the only remnants of an otherwise unknown, ancient culture. Christian elements had to be weeded out in order to reach the pristine core of the pagan past. Recently, research interests have turned to other concerns: the impact of economic and ecological conditions on folk belief has been studied, and feminist, psychological and structuralist perspectives have been applied. My own contribution is based on literary theory adapted to folkloristic scholarship, with a focus on the interrelation between folklore and Christianity.

It is argued that the Finland-Swedish narratives of trolls, collected between the 1850s and 1920s, were influenced by the Christian religion in profound ways, and that these are not always immediately apparent to latter-day readers of the texts. As an example I cite stories of the trolls' abductions of young girls in which the otherworld is described in much the same terms as the Garden of Eden in the Bible. In the period studied, knowledge of the Bible was widespread, and people encountered the stories contained in it in a variety of contexts.

The conclusion to be drawn on the basis of my investigation is that an accepted way of speaking about the supernatural seems to have existed, regardless of whether it belonged to the sphere of religion or folk belief.